

דרכה של רבקה אליצור בעיבוד אגדות חז"ל לילדים

לאה חובב

המחברת וספריה

רבקה אליצור היא מן הנודעות שבסופרות הדתיות לילדים, וספריה נפוצים מאד בין הקוראים הצעירים וילדי הגן; במיוחד מוכר ספרה "שלום לך אורחת", שזכה לראות אור בעשרות מהדורות.¹ רבקה נולדה בברטיסלבה שבצ'כוסלובקיה בכ"ו בחשון תרפ"א (7.11.1920); משפחתה היתה דתית ציונית. היא עלתה לארץ בגיל תשע, למדה בירושלים וסיימה את בית המדרש למורות "מזרחי" (כיום מכללת "אפרתה"). בצד עבודתה בהוראה עסקה בכתיבת סיפורים ושירים לילדים. רבקה נפטרה בירושלים בכ"ו בתשרי תש"ם (17.10.1979).

בשנת 1946 כבר ראה אור ספרה הראשון, "נעמה הנעימה"; אחריו ראה אור, בשנת 1947, ספר שיריה הראשון, "בלילה תחת המיטה". ב-1954 הוציאה את ספרה "מועדים לילדים"; "עלי עשור" ב-1958, ו"שלום לך אורחת" הופיע לראשונה ב-1966. ב-1969 ראה אור סיפור על רקע מלחמת ששת הימים – "מתנת חיים קטנה". ב-1972 פרסמה שני ספרים העוסקים באגדות חז"ל: "בלילה ההוא", שלושה מחזות בחרוזים על מגילת אסתר,² ו"על אבות לילדים" – אגדות חז"ל בלבוש קל, שעליו נרחיב את הדיבור בהמשך דברינו.³ הספר "סוד כמוס לדובי", שירים לגיל הרך, נדפס ב-1973, ו"נחמד מכל ימים" – שירים וסיפורים לשבת ולחגים – ב-1976. סיפור על חיי הרב קוק – "מעשה בקטן אברהם יצחק", ב-1978, ו"הארמון על ההר" ראו אור ב-1979, סמוך לפטירתה. החלק השני של אגדות חז"ל בלבוש קל, "ענן במדבר", הופיע אחר מותה, ב-1980,⁴ וגם בו נדון

- 1 רבקה אליצור, שלום לך אורחת, תל-אביב תשכ"ו.
- 2 רבקה אליצור, בלילה ההוא, ירושלים תשל"ג.
- 3 רבקה אליצור, על אבות לילדים, ירושלים תשל"ג.
- 4 רבקה אליצור, ענן במדבר, ירושלים תשמ"א.

להלן. ספר שיריה האחרון, "חלונות בערב", הופיע ארבע שנים אחר פטירתה, ב-1984, עובדה המצביעה על היכול הרב שהותירה ולא זכתה לראותו בדפוס.

אגדות חז"ל כבסיס ליצירות לילדים

רבקה אליצור, כסופרת דתית ומחנכת ילדים, ראתה בהקניית תרבות ישראל בכלל ואגדות חז"ל בפרט, מטרה שראוי לשים עליה גוש ביצירותיה לילדים. דברים אלה משתמעים מתוך יצירתה הספרותית, אם כי לא נאמרו על ידה במפורש. לא מצאנו אצלה משנה חינוכית סדורה, ולא ניסוח עקרונות פואטיים של יצירה; כמו כן היא לא סיכמה את דרכה בעיבוד אגדות חז"ל לילדים או במבחר שיש להביא לפנייהם, כדרך שעשו יוכבד סגל או תקוה שריג ואחרים.⁵ לסיכום דרכה ניתן להגיע רק מתוך עיון ביצירותיה.

בחינת יצירתה של רבקה אליצור מצביעה על כך שאת מרבית חילה נתנה לכתיבה ספרותית על נושאים הקרובים לעולמו של הילד, ולא דווקא לאגדות חז"ל, אולם יצירות רבות מעלות הווי דתי וספוגות בערכים דתיים. הנמענים ביצירותיה הם ילדים בגיל הרך ובכיתות היסוד של בית הספר. ואלה מכוונים גם עיבודיה לאגדות חז"ל – שזיקה למרדכי חז"ל הניעה אותה להביאם גם בפני הילדים, תחילה בשיבוץ דברי חז"ל ביצירה לילדים, ורק לאחר מכן בעיבוד עקיב ורצוף של אגדות חז"ל על התורה.

מטרה מרכזית בעבודתה של רבקה אליצור בולטת בקירוב אגדות חז"ל לילד הרך. על ידי עיבודן "בלבוש קל", בלשון פשוטה וקלה שתובן לילד, כפי שיפורט להלן. עוד עיקרון שניתן להסיק מעיבודי האגדות הוא הדבקות ברעיונות ובמסרים שבאגדות חז"ל מבלי לסטות ימין ושמאל, מבלי לשנות את תוכנה המרכזי של האגדה, גם אם הוסיפה על האמור באגדה או השמיטה ממנה, כפי שנראה. על אגדת חז"ל ללוות את הילד הלומד את סיפורי התורה בגן, להרחיב את דמיונו ולהכיר את אבות האומה כפי שראו אותם חז"ל. בכתיבה של רבקה אליצור על אגדות חז"ל ניתן להבחין בשני סוגים. האחד, והוא המרכזי, הוא עיבוד אגדות חז"ל לילדים כדרך שהן מופיעות בשני הספרים, "על אבות לילדים" ו"ענן במדבר", ועליהם יסובו עיקר דברינו. אולם מצוי סוג נוסף, הנראה שולי, והוא שימושה של המחברת באגדת חז"ל בסיפור או מחזה, שבו מהווה האגדה רק בסיס ליצירה הספרותית המורחבת, פרי דמיונה של הסופרת. סוג זה מצוי בכמה מספריה, ובספר אחד, "בלילה ההוא", במרוכז.

5 על יוכבד סגל ותקוה שריג ראו: לאה חובב, "דרכה של יוכבד סגל בעיבוד אגדות חז"ל לילדים", דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 203-242; לאה חובב, "פועלה של תקוה שריג בילקוט אגדות חז"ל לילדים ועיבודן", שם ד-ה (תשס"א-תשס"ב).

סיפורת

הסיפור "אורית ומלאכי השבת", הבא בספרה "נחמד מכל ימים"⁶, מתבסס על דברי האגדה שבמסכת שבת ק"ט ע"ב:

רבי יוסי בר יהודה אומר: שני מלאכי השרת מלווין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושלחן ערוך ומיטתו מרצעת, מלאך טוב אומר "יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך", ומלאך רע עונה אמן בעל כורחו; ואם לאו, מלאך רע אומר "יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך", ומלאך טוב עונה אמן בעל כורחו.

דברים אלה שומעת אורית הקטנה מפי הגננת ביום שישי. ובליל שבת, כאשר חוזרים אביה ואחיה מבית הכנסת היא מחפשת את המלאכים. הסיפור מתחלק למציאות ולדמיון. במציאות מתואר שולחן השבת וההווי סביבו, הכולל זמירות שבת ודברי תורה, אך אורית הנרדמת חולמת שהיא משוחחת עם שני המלאכים המודים שבראותם את השולחן הערוך אמרו "יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך!".

בסיפור זה המחישה רבקה אליצור את דברי חז"ל בדרך שילד קטן יוכל להבין לפי השגתו ולפי דמיונו. האנשת המלאכים שהגיבורה משוחחת איתם הולמת את תפיסת הילד הקטן. יש כאן התגשמות של מאווייה של אורית שרצתה לראות את המלאכים, מאוויים שילדים קטנים רבים שותפים להם. דברי חז"ל קורמים כאן עור וגידים בדרך סיפורית המובנת למאזינים הצעירים.

מחזות

א

עיבודה של אגדת חז"ל לדרמה מצויה בכמה מיצירותיה של רבקה אליצור. כבר בספר "שלום לך אורחת" מצוי מחזה קצר, "התורה וההרים" (עמ' 69-75), שרבקה המחישה בו לילדים את הוויכוח שבין ההרים על מי תינתן התורה בצורה דרמטית באמצעות דו-שיח ביניהם; וכל אחד מההרים משבח את עצמו ואת ערכו כדי שעליו תינתן התורה: "אני כרמל/ רגלי במים/ ראשי מגיע עד שמים"; "אני תבור/ ההר הרם/ עלי תינתן/ התורה לעם/ עלי, היפה בהרי העולם". וכן מתפארים חרמון ואררט. רק הר סיני מרגיש עצמו נחות ואומר "קומתי לא נאה/ ... מי אני כי עלי/ תינתן התורה?".

6 רבקה אליצור, "אורית ומלאכי השבת", נחמד מכל ימים, ירושלים תשל"ז, עמ' 10-18.

המחזה מבוסס על כמה מדרשים. בכראשית רבה נאמר כך:⁷

"למה תרצדון הרים גבנונים" (תהלים סח יז) – אמר ר' יוסי הגלילי: בשעה שבא הקדוש ברוך הוא לתן תורה בסיני היו ההרים רצים ומדינין אלו עם אלו, זה אומר "עלי התורה ניתנת", וזה אומר "עלי התורה ניתנת". תבור בא מבית אלים וכרמל מאספמיא, זה אומר "אני נקראתי" וזה אומר "אני נקראתי", וכו'.

במדרש זה חסר הר חרמון, ואנו מוצאים אותו בילקוט שמעוני יתרו, רמז רפו:

"אנוכי ה' אלוהיך". כשעמד הקב"ה ואמר "אנוכי ה' אלוהיך" היו ההרים והגבעות מתרגשין ובא תבור וחרמון מבית אלים וכרמל מאספמיא... זה אומר "אני נקראתי" וזה אומר "אני נקראתי".

את הר אררט הנמצא במחזה לא מצאתי במדרש, אך הר סיני נזכר במדרש תהלים, מזמור סח ט,⁸ שבו מפורטים דברי ההרים המתפארים בלשון זה:

"נקראתי הר תבור – עלי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני גבוה מכל ההרים, ולא ירדו עלי מי המבול". וזה אומר "אני נקראתי הר הכרמל – עלי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני נתמצעתי בתוך, ועלי עברו את הים". אמר הקב"ה "כבר נפסלתם לפני כגבהות שיש בכם, כולכם פסולים לפני... אין רצוני אלא בסיני שהוא שפל מכולכם, שנאמר 'מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח' (ישעיה נז ט)".

וכך מסיימת המחברת את המחזה:

יבוא ענו מכל אדם / ויתן תורה לעם עולם / על הר ענו מכל הרים / על הר סיני, על הר ענו / ייתן ה' התורה לבניו.

אנו רואים ששילוב של מספר מדרשים היה הבסיס למחזה שיצרה רבקה אליצור לילדים.

ב

בספר "בלילה הוא" מכונסים שלושה מחזות לילדים על פורים – שניים מבוססים על אגדות חז"ל והשלישי, "ושתי ממאנת", על הכתוב במגילת אסתר. שם המחזה הראשון,

"ומוסיפים להם מועד", לקוח מן האגדה, אסתר רבה ז יב, שעל פיה בונה ומעבדת המחברת את המחזה ואומרת כך:

אמרו חכמינו זיכרונם לברכה: אמר המן: "ודתיהם שונות מכל עם..." שאינם אוכלים עמנו ואינם שותים עמנו, "ואת דתי המלך אינם עושים... שמוציאים כל השנה בשה"י פה"⁹... אומרים: שבת היא, פסח הוא! ואין עושים עבודת המלך. התחיל לחשב ימים טובים: חג המצות, שבועות, סכות, ראש השנה, צום כיפור... אמר הקב"ה: "רשע! אתה מפיל עין רעה במועדיהם של ישראל? הרי אני מפילך לפניהם, ומוסיפים להם מועד אחד על מפתך!".

והיא מסיימת: "זו הייתה אגדת חז"ל, ועתה הביטו וראו, הגה ההצגה". המחזה מאפיין את דמותו של אחשוורוש, אך עיקרו המחשת אגדת חז"ל בדו־שיח שבין המן וכניו ואחשוורוש (עמ' 30-31).

כאן לפנינו דוגמה להסתה ארסית נגד מצוות הדת היהודית, כגון על איסור סתם יינם: "אם זבוב יפול ביינו / ישתהו היהודי אם צמא / אך אם המלך יגע בו / ישפכה ויאמר: 'טמא'!"¹⁰ וכך מסיימת המן ובניו נגד השביתה בשבת, חג הפסח ושאר החגים, תוך הדגשה "ואת עבודת המלך אינם עושים". את דברי הקב"ה שבאגדה מייצגת במחזה "בת קול", המצטטת במדויק את הדברים.

מחזה זה הוא עיבוד של אגדות חז"ל מתוך היצמדות ללשון האגדה, אך בתוספת דמויות, ריקודים ושירים (התווים נדפסים בסוף הספר). פירוט דברי המן ובניו ממחיש את השפעת ההסתה על המלך אחשוורוש ואת העונש של המן, מידה כנגד מידה: "אתה מפיל רעה במועדיהם שלהם, הרי אני מפילך לפניהם, ומוסיפים להם מועד אחד על מפתך".

ג

גם המחזה השני, "בלילה הוא", עשוי באותה מתכונת: ציטוט אגדת חז"ל בפתיחה, ולאחריה המחזות העלילה והמחשתה. הדברים מובאים בלשונם של ביאליק ורבניצקי בספר האגדה,¹¹ המבוססים על מדרש אבא גוריון פרשה ו'.¹² הדגש מושם על הדברים "כפוי טובה! אך ושלם טובה לבעליו", שרבקה אליצור נותנת אותם בפני המלאך. המחזה מסתיים בשיחה שבין המלך והמן, "מה יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו", על פי הכתוב במגילה. המחזה ממחיש את גודדי השינה של אחשוורוש "בלילה הוא", ואת

9 ראו מגילה יג ע"ב.

10 על פי האמור במסכת מגילה שם.

11 ספר האגדה, א, תל אביב תרצ"ו, עמ' רי סעיף כה.

12 מדרש אבא גוריון, בית המדרש לאהרן ילינק, חדר ראשון, ירושלים תפרח"י, עמ' 15.

7 פרשה צט א, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 1271.

8 שוחר טוב, מהדורת בובר קנט ע"ב.

הקריאה בספר הזכרונות על ידי פרשנדחא, המתחמק מלקרוא את הכתוב על מרדכי (גם זה על פי האגדה). כך שילבה רבקה אליצור את אגדת חז"ל עם דמיונה היוצר, החייתה סיטואציה המסופרת בקצרה במקרא ומורחבת במדרש, וציירה לפני הילדים בצורה דרמטית את הדמויות והעלילה.

עיבוד "אגדות חז"ל בלבוש קל"

מבנה הספרים ותוכנם

רבקה אליצור עיבדה לילדים את אגדות חז"ל על התורה, ולא עסקה ב"מעשי חכמים", כפי שעשתה יוכבד סגל בספריה "כה עשו חכמינו"¹³. מכאן שהאגדות שעובדה רבקה הן השלמה ללימוד התורה, ואין בהן ריכוז של נושאים חברתיים-מוסריים כגון "כיבוד אב ואם", "עזרה לזולת", "צדקה" וכדומה – ערכים אלה משמעים מתוך מעשי האבות, שעליהם מסופר בתורה ובמדרשים.

עיבודי האגדות האלה על התורה מרוכזים בשני ספרים. הספר הראשון, "על אבות לילדים", מביא אגדות מאברהם אבינו עד יציאת מצרים; ואילו הספר השני, ההמשך, האגדות המכונסות בספר "ענן במדבר", כשמו כן הוא, מסעיהם של בני ישראל במדבר מאז החלו להתלונן על ה' ועד מות משה. הספר הראשון מקיף יותר ומכונסות בו תשעים וארבע אגדות, ואילו ב"ענן במדבר" מכונסות ארבעים ושמונה אגדות בלבד. שני הספרים עוסקים בסיפורי התורה ולא במצוות. גם אם המחברת מביאה אגדות על השבת, הדגש הוא על הסיפור המדרשי ולא על החוקים, כגון בקשת משה מפרעה לתת לבני ישראל יום מנוחה, את השבת (כרך א, אגדה מספר 69),¹⁴ או האיסור ללקוט את המן בשבת המובא בדרך סיפורית (ב, 5).

גם שמו של הספר הראשון, "על אבות לילדים", הולם את תוכנו: סיפורים על אבות האומה. המחברת איננה מביאה אגדות על בריאת העולם או על גן עדן, וכן על שאר הפרשות הקשורות לפרשות בראשית ונח. ייתכן שהיה לפניה שיקול דידקטי בדבר הקושי של הילדים להבין עניינים העומדים ברומו של עולם. הספר פותח באגדות על אברהם אבינו, מפרשת "לך לך" ואילך, כאשר מרכזן של האגדות הוא אחד האבות. בין סיפורי אברהם אבינו מביאה רבקה אליצור בהרחבה את הניסיון שנתנסה אברהם בעקדת יצחק, מבלי לחשוש מן הבעייתיות שיש בו לילדים צעירים, שכן המדרש מרכז את הסיפור. כמו

¹³ ראו לעיל, הע' 5.

¹⁴ מכאן ואילך אציין אות א' לספר "על אבות לילדים", וב' לספר "ענן במדבר"; המספר מציין את מספר הסיפור.

כן מקדישה המחברת אגדות רבות ליוסף ומכירתו על ידי אחיו, גדולתו במצרים והתוודעותו לאחיו. בכך מסתיים חלקו הראשון של הספר.

חלקו השני של הספר, "האבות במצרים", מקביל לספר שמות: מהולדת משה עד יציאת מצרים, ובאות בו אגדות על שיעבוד מצרים, התגלות ה' למשה בסנה, משה ואהרן לפני פרעה ומכות מצרים. מעשר המכות הביאה רבקה אליצור רק שלוש: דם, צפרדע ומכת חושך. בחירה זו מגמתית היא, ומצביעה על רצונה של המחברת להדגיש בפני הילדים את הקיפוח של בני ישראל על ידי המצרים והשכר שניתן להם (א, 85, 87).

בספר "ענן במדבר" מובאות אגדות על האירועים המרכזיים שאירעו לבני ישראל במדבר: הורדת המן על כל נפלאותיו, הענן שסכך עליהם מלמעלה וישר דרכם מלמטה, הנסים שנעשו לבני ישראל לקראת מתן תורה, מעשה העגל ושבירת הלוחות, המרגלים, קורח ועדתו, מות אהרן, בלק ובלעם, ואגדות רבות על מות משה, תחנונו וקבורתו. מכל מעשה המשכן וכליו מביאה רבקה אליצור רק את מעשה המנורה תוך הדגשת מגבלותיו של משה – "נתקשה משה ולא ידע איך יעשה אותה" – עד שהראה לו הקדוש ברוך הוא, ובצלאל בן אורי למד מפי משה (ב, 24).

בשני הספרים ניכר שהמחברת פנתה בעיבודיה אל הילדים. היא נתנה שם לכל אגדה כדי למקד את הנושא המרכזי, פעמים בשאלה, כגון "למה כהו עיניו של יצחק?" (א, 25), ופעמים בתוספת סימן קריאה: "חבל לי עליכם אחי בני עמי!" (א, 70). בספריה של רבקה אליצור אין ציון לאגדות חז"ל, דבר המקשה על המעיין המבוגר, אך אינו מסיח את דעתו של הקורא הצעיר, המתעניין באגדות עצמן.

לכל אגדה מתלווה איור. את הספר הראשון אייר גיורא כרמי, ואת השני בינה גבירץ. האיורים צבעוניים ורבים מהם ממחישים את דברי הכתוב, אך שני המאיירים נזהרו מלתת מבע פנים ריאליסטי מפורט לדמויות המצוירות. פעמים רבות האיורים רומזים בלבד למסופר, ובכך יש הסבר לסיפור, אך אין הציור סוגר ומצמצם את דמיונו של הילד באשר לדמויות שעליהן הוא קורא.

דרכי עיבוד האגדות לילדים

רבקה אליצור קראה את אגדות חז"ל מבעד לעיניו של הילד הקטן. היא נשארה נאמנה לרעיונות המרכזיים ולמסר העיקרי, אולם, ככל מעבדת לילדים, הרשתה לעצמה להכניס שינויים בכתוב, הן השמטות והן הרחבות ותוספות, כדי שהילד יוכל להוזהרות עם המסופר ולהבינו.

השמטת פסוקים ושינויים

דרכם של חז"ל לדרוש פסוקים מן התנ"ך כסמכתא לאגדות ולרעיונות שהם מביאים. הפסוקים מוצגים הרבה פעמים בראש הדרשה ולשונם קשה, ואלו שבאים באמצע הדרשה קוטעים את מהלך העלילה המסופרת. רבקה אליצור השמיטה ממהלך הסיפור, בעקיבות, את הפסוקים ואת שמות החכמים שאמרו, והיא פותחת את כל האגדות בסיפור המעשה עצמו. לכל היותר הפסוק בא לעיתים ככותרת לאגדה או כדיבור ישיר בפי אחד הגיבורים, אביא לדוגמה את עיבוד האגדה שכותרתה "הבה נתחכמה לו" (א, 61), שמקורה הוא בחלמוד הבבלי, במסכת סוטה יא ע"א:

"הבה נתחכמה לו" (שמות א, יא) – "להם" מיבעי ליה (צריך להיות). א"ר חמא ברבי חנינא: באו ונתחכם למושיעין של ישראל. במה נדונם? נדונם באש – כתיב "כי הנה ה' באש יבוא" (ישעיה סו טו), וכתיב "כי באש ה' נשפט" (שם שם טז); בחרב – כתיב "ובחרבו את כל בשר" (שם). אלא בואו ונדונם במים, שכבר נשבע הקב"ה שאינו מביא מבול לעולם, שנאמר "כי מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבור מי נח עוד על הארץ" (שם נד ט). והן אינן יודעין שעל כל העולם כולו אינו מביא, אבל על אומה אחת הוא מביא. אי נמי (או גם): הוא אינו מביא, אבל הן באין ונפלין בתוכו. וכך הוא אומר: "ומצרים נסים לקראתו וינער ה' את מצרים בתוך הים" (שמות יד כז).

בקטע קטן זה מופיעים שישה פסוקים הבאים לחזק את טענות הדוברים, הסגנון קצר ותמציתי, ובו שאלות רטוריות, או דר'שיה שאין הקורא יודע מי הוא הדובר בו. אל מי פונה פרעה באומרו "הבה נתחכמה לו"? ומי הם העונים לו על שאלתו "במה נדונם"? ומדוע נפסלו ההצעות השונות? הפסוקים שמשיבים על כך אינם מפורשים – אמנם יש בהם תשובה נגדית להצעה אך הם לא יובנו לילד הקטן. רבקה אליצור מעבדת את האגדה באופן דרמטי באמצעות דר'שיה ישיר בין פרעה לחרטומי מצרים, ומשמיטה את הפסוקים תוך הרחבה ושילוב של מדרשים נוספים והסבר הכולל את תוכנם של הפסוקים. היא פותחת בסיפור המעשה ובהצגת הגיבורים:

"הבה נתחכמה לו" (א, 61):

פרעה קרא לחרטומי מצרים ולחכמיה. באו חכמי מצרים ועמדו לפניו. אמר להם פרעה: הנה עם בני ישראל רב ועצום... שמעתי: שישה נולדים בכרס אחת, לכל אישה מבנות ישראל. מה נעשה להם?

שני שינויים מכניסה כאן רבקה אליצור: ראשית היא משלבת בדיבור ישיר את הפסוק משמות א' ט', שבו נאמר על פרעה "ויאמר אל עמו", ושנית היא משנה ומצמצמת את

הנמענים לחרטומים ולחכמים בלבד. ושינוי נוסף: כהסבר לדבר פרעה "הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו" (שם), היא מוסיפה על האמור ומשלבת את המדרש "שישה נולדים בכרס אחת" (תנחומא שמות ה). והמחברת ממשיכה:

אמרו החכמים: אלוהי אבותיהם של אלה, חזק הוא. אם באש נבוא עליהם – חרב יביא עלינו.

כך פירשה המעבדת את תוכנם של הפסוקים שבמקור, שבנוסח זה הם מובנים לילד.

אמר פרעה: אם כן מה נעשה להם? איפה חכמתכם? הבה נתחכמה לו! אמרו חכמי מצרים: תן לנו זמן ונחשוב בדבר. חשבו חכמי מצרים וחרטומיה מחשבות רבות. קראו בספרים עתיקים, עיינו במגילות של חכמה ובאו ועמדו לפני פרעה.

רבקה אליצור מכניסה לשיחה יסודות ראליסטיים כדי להמחיש לילדים את המאמץ שעשו החרטומים להשיב לפרעה מתוך מחקר והתעמקות בספרים. מובן שזוהי תוספת והרחבה על הנאמר במקור, תוך החייאת הסיטואציה.

אמר להם פרעה: דברו ואשמע. אמרו: כך קראנו בספרי ימי קדם: נשבע אלוהיהם של אלה, שלא יביא עוד מבול מים על הארץ. הנה עצתנו: נבוא עליהם במים להשמיד אותם ואין אלוהיהם יכול להביא את המים עלינו, שכבר נשבע שלא יעשה כן. אמר פרעה: טובה העצה. במים ימותו בני ישראל. ציווה פרעה לכל עמו: כל הבן הילוד, היאורה תשליכוהו.

את העצה שבמדרש, "ונדונם במים", מפרטת ומסבירה המחברת לילדים בתוספת הפסוק שבתורה, "כל הבן הילוד" וגו', פסוק שאין המדרש צריך להזכיר ולהסביר לקורא המבוגר. את תוכן הפסוקים היא שמה בפיהם של החרטומים מבלי להביא את הפסוקים עצמם.

אמר הקדוש ברוך הוא: רשע! אמת, נשבעתי, שלא אביא מים על העולם. על כל העולם איני מביא, על אומה אחת אני מביא! ועוד: אין אני מביא את המים עליהם, אלא הם עצמם באים ונפלים לתוך המים.

שוב רואים אנו שאת הפסוקים המובאים במדרש בפי החרטומים, "כי מי נוח" וגו', נותנת רבקה אליצור בדיבור ישיר בפי הקדוש ברוך הוא, והופכת את הסיטואציה לדרמטית. עם זאת, היא נאמנה למדרש בכל העיבוד ולא שינתה שום רעיון מרכזי. הפסוקים הפכו

לדיבור ישיר בפי הגיבורים, העלילה קולחת, והתוספות באו לסבר את אוזנם של הקוראים הצעירים.

השמטת עניינים קשים לילד

בכל לקט קיימת בחירה של המלקט, ובכל עיבוד יש ברירה שהמעבד מחליט מה להביא לילד ומה להשמיט. אדגים בקצרה מספר השמטות שרבקה אליצור בחרה להשמיט. בסיפור "אברהם ונמרוד" (א, 4), על פי בראשית רבה (לח כח, עמ' 364), מביאה המעבדת במפורט את סיפור השלכתו של אברהם לכבשן האש והצלתו, תוך הדגשת אמונתו העמוקה בקדוש ברוך הוא. את סופו של הסיפור שבמדרש על הרן היא משמיטה, שכן הרן פסח על שתי הסעיפים, ואמונתו היתה על תנאי:

היה שם הרן עומד ותוהה, אמר: מה נפשך, אם יצח אברהם אני אומר "משל אברהם אני", ואם יצח נמרוד – אני אומר "משל נמרוד אני". כיוון שירד אברהם לכבשן האש וניצל, אמרו לו "של מי אתה?"; אמר להם: "משל אברהם אני". נטלוהו והשליכוהו לאור ונחמרו בני מעיו, ויצא ומת על פני תרח אביו. וזהו שנאמר "וימת הרן על פני תרח אביו" (בראשית יא כח; התרגום על פי ספר האגדה, א, עמ' מג)

באגדה זו מפרשים חז"ל את הפסוק "וימת הרן" וגר', ואינם חוששים לצייר בפנינו דמות שאינה שלימה באמונתה ונכרכת אחר המנצח. לילדים הקטנים בחרה המעבדת שלא לספר אגדה זו.

באגדה "טובה מרובה" (א, 50) מספרת רבקה אליצור על יוסף במצרים, שהיה "אוכל מאכלים טובים... בבית פוטיפר, לבש בגדים של פאר ושב לסרק שערו וליפות את עיניו". כדי שלא ישכח יוסף את ארץ מולדתו ובית אבותיו מתוך טובה מרובה, "הביא הקדוש ברוך הוא צרה על יוסף. הושלך יוסף אל בית האסורים". המעבדת השמיטה כליל את מעשה אשת פוטיפר ונסיונותיה לפתות את יוסף. או בנוסח בראשית רבה פז, לט (עמ' 1062) "חייך שאני מגרה את הדוב", נוסח קשה להבנת הילדים על שום הלשון הסמלית. היא הסתפקה בלשון כללית ורומזת מבלי לפרט: "הביא הקדוש ברוך הוא צרה על יוסף". זוהי השמטה של סיפור מפורש שהילד ילמד בתורה (בראשית לז טז-כ). אך כאן בחרה רבקה אליצור להשמיט עניינים שבינו לבינה.

הרחבות ספרותיות

פעמים רבות מוסיפה רבקה אליצור למקור המדרשי תיאורי טבע. אם בודקים היטב את העיבוד מסתבר שתוספת התיאורים מתקשרת למסופר באגדה – כך הדבר באגדה "יצחק אוהב את עשו ורבקה אוהבת את יעקב" (א, 26). באגדה הקודמת לה, "למה כהו עיניו של

"יצחק?" (א, 25), מסופר על מעשיו הרעים של עשו ועל יצחק שלא ידע עליהם. כדי להסביר לילדים את אהבתו של יצחק לעשו מוסיפה המעבדת תיאורי טבע:

ישב יצחק בביתו ולא יצא החוצה, היה יושב וזוכר את הימים כשהיה צעיר. היה זוכר את השדות שהיה מטייל בהם. את החיטה הצומחת בשדות ואת העצים הפורחים בהם. היה עשו בא מן השדה ומביא לאביו בשר טעים מן הצייד אשר צד בשדה. בא ריח השדה עם עשו לתוך הבית... אהב יצחק את בנו ואת הצייד אשר הביא, כי לא ראה יצחק את מעשיו עשו הרעים.

תיאורי השדות וריחם מחזקים ומסבירים את הפסוק שבברכת יצחק ליעקב (שחשבו לעשו): "ראה ריח בני כריח שדה" (בראשית לו כו). הדגשת השפעתו של הריח על יצחק העיוור עומדת בבסיס ההרחבה של האגדה.

דוגמה נוספת לתיאורי טבע והרחבות שונות נביא מן האגדה על אברהם הילד: "מי ברא את הכל?" (א, 1):

כשהיה אברהם אבינו בן שלוש שנים יצא לשדה. ראה עצים ירוקים. ראה פרחים יפים. ראה שמים כחולים. ראה ציפורים עפות בשמים וחיות ובהמות הולכות על הארץ.

האגדה במקורה אינה מביאה תיאורים כאלה בכלל – היא קצרה ותמציתית:¹⁵

כשהיה [אברהם] בן שלוש שנים יצא מן המערה. הרהר בלבו: מי ברא שמים וארץ ואותי. התפלל כל היום כולו לשמש. ולערב שקע השמש במערב וזרחה הלבנה במזרח. כשראה הירח והכוכבים סביב הירח אמר, זהו שברא השמים והארץ ואותי, והכוכבים הללו שריו ועבדיו. עמד כל הלילה כתפילה לירח. לבוקר שקע הירח במערב וזרח השמש במזרח. אמר: אין ביד אלו כוח. אדון יש עליהם אליו אתפלל ואלי אשתחוה.

נעיין באגדה זו ונראה כיצד עיבדה אותה רבקה אליצור וקירבה אותה להבנת הילדים הקטנים ולתפיסתם את המציאות. את "המערה" שבה החביא תרח את בנו מפני נמרוד, השמיטה המעבדת והחליפה ביציאה אל השדה, שאחרת היה עליה לספר על הסכנה שהילד הקטן היה נתון בה; את המושגים שמים וארץ הרחיבה בפירוט תיאורי הטבע, כנ"ל.

עמד והביט והביט. חשב אברהם וחשב.

15 מעשה אברהם, בית המדרש של ילינק, חדר ב, ירושלים תפ"ח, עמ' 118.

סגנון זה, שיש בו חזרות מרובות, הולם את הילד הקטן, והיא משתמשת בו גם להלן:

אמר: מי ברא כל אלה? מי ברא את השמים? מי ברא את הארץ? מי ברא עצים ופרחים, חיות וציפורים? הביט אל השמים למעלה וראה את השמש. גדול השמש, גדול ומאיר. אור גדול יוצא מן השמש ומאיר את כל העולם. אמר אברהם: אני יודע! השמש ברא את הכל. השמש ברא את העולם. הרים אברהם הקטן את ידיו אל השמש ואמר: שמש גדול, שמש טוב, אתפלל אליך. התפלל אברהם אל השמש כל היום.

רבקה אליצור הרחיבה את תיאורו של השמש והשפעתו על הילד הקטן, ולכן המסקנה להתפלל אליו משכנעת. הילד הקטן מדבר אל השמש, דבר שאינו מופיע במקור.

הגיע ערב. הביט אברהם אל השמים והנה אין שמש. אין השמש בשמים. הביט והנה ירח וכוכבים בשמים. אמר אברהם: אני יודע! הירח גרש את השמש. הירח חזק מן השמש. הירח ברא את הכל. אתפלל אל הירח. הרים אברהם את ידיו הקטנות אל הירח ואמר: ירח גדול, ירח טוב, אתפלל אליך. התפלל אברהם אל הירח כל הלילה.

הביטוי "הביט והנה" מצביע על הפתעתו של הדובר הקטן. התפיסה האנימיסטית בולטת בדיבור אל השמש ואל הירח, שהילד הקטן רואה אותם כבעלי תודעה וכמבינים את דבריו. האגוצנטריות של הילד בהשליכו את עולמו על הסובב אותו בולטת אף היא: "הירח גרש את השמש", כאשר החזק מגרש את החלש. רבקה אליצור הביעה כאן את נפש הילד הקטן,¹⁶ והראתה את תהליך חשיבתו ה"הגיונית" ההולמת את התפיסה של גיל.

הגיע בוקר. הביט אברהם אל השמים והנה אין ירח. אין הירח בשמים. הביט והנה השמש. שוב השמש מאיר בשמים. חשב אברהם וחשב. אמר אברהם: לא השמש ברא את העולם. לא הירח ברא את העולם. אדון יש עליהם, אלוהים יש עליהם. אלוהים ברא את השמש. אלוהים ברא את הירח. אלוהים ברא את השמים ואת הארץ, את העצים ואת הפרחים, את החיות ואת הציפורים, את הכל ברא האלוהים. אתפלל אל האלוהים, כי הוא אדון העולם.

16 הבנת נפש הילד אופיינית לרבקה אליצור בכל יצירותיה לילדים – ראו לאה חובב, "פה ומבע לכל ילד" (חמש שנים לפטירת רבקה אליצור), הצופה, ערב ראש השנה תשמ"ה (26.9.84), עמ' 17.

ההתבוננות בתופעות הטבע מביאה את הדובר הקטן למסקנות הגיוניות. הקטע משופע בחזרות, כסגנונו של ילד קטן. במקור לא נזכר "אלוהים", ואילו כאן חזרת המעבדת שש פעמים על שם הבורא לשם הדגשה ולפירוש המושג "אדון העולם". החזרה על העצים, הפרחים והציפורים יוצרת מסגרת לאגדה, מחזירה אותנו אל הפתיחה ונותנת שלימות מעגלית לעיבוד.¹⁷ מעניין שאליצור השמיטה את הנוסח שבמקור, "והכוכבים הללו שריו ועבריו" – המושגים "שרים ועברים" אינם מחוורים לילד קטן בן זמננו, ולכן השמיטה במקומה. עיבוד זה טיפוסי לדרכה של רבקה אליצור בעיבוד האגדות לילדים, שבו הרחבת המקור תואמת את נפש הילד.

תוספת רגשות

באגדות שעיבדה רבקה אליצור מוצאים אנו הבעת רגשות שלא נמצאו באגדות חז"ל. תוספות אלה מקרבות את המסופר לילד וגורמות לו להזדהות עם הגיבורים. על הפסוק "וַיְבִיאָהּ יִצְחָק הָאֱהָלָה שְׂרָה אִמּוֹ" (בראשית כד טז) מביאים חז"ל השוואה בין מעשי שרה למעשי רבקה – ענן תלוי על האוהל, דלתות פתוחות לאוהל, כרכה שרויה בעיסה ונר דלוק מליל שבת עד ליל שבת (בראשית רבה ס טז, עמ' 656) – אולם אין בדבריהם שום הבעת רגש. רבקה אליצור הוסיפה: "היה יצחק מהלך סביב האוהל וליבו בוכה בו" (א, 22); ובהמשך: "הביט יצחק אל הנערה והנה כפני אמו שאהב"; ובלשון מטפורית: "בא אור הנר והאיר את עיני יצחק", כביטוי לשמחה. הרחבה ספרותית ותוספת רגשות באה בעיבוד האגדה "תפילת רחל אמנו" (א, 40), המבוססת על בראשית רבה פב יט (עמ' 988), אגדה קצרה ותמציתית:

"ותמת רחל וַתִּקְבֹּר בְּדֶרֶךְ אֶפְרַתָּה" (בראשית לה יט) – מה ראה אבינו יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת? אלא צפה יעקב אבינו שהגלויות עתידות לעבור שם, לפיכך קברה שם, כדי שתהא מבקשת עליהם רחמים. זהו שנאמר: "קול בְּרָמָה נשמע נהי בכי תמרוורים, רחל מבכה על בניה" (ירמיה לא יד).

לקורא המבוגר ידועים המאורעות – נסיבות מותה של רחל ומקום הקבורה הראוי לה במערת המכפלה – אך רבקה אליצור מרחיבה את דבריה ומסבירה:

כאשר ילדה רחל, אשת יעקב, את בנימין, מתה רחל. ליבו של יעקב כאב מאד על מות רחל אשתו האהובה.

17 כרבות מיצירותיה של רבקה אליצור לילדים קיים מבנה של מסגרת – ראו לאה חובב, "סיפור מסגרת-מבנה ותכלית" (עיון בסיפורי רבקה אליצור), ספרות ילדים ונוער, חוב' כה (תשרי תשמ"א), עמ' 15-18, 41.

את הביטוי "צפה יעקב" שבמקור הופכת אליצור למעין צפייה בחלום, שבו מבקשת רחל מיעקב שלא יקרונה "במערת האבות אשר בחברון", אלא בדרך. החלום הופך את העלילה למורכבת ומוחשית:

ראה יעקב והנה דמעות יורדות מעיני רחל... רואה אני את בנינו... בגולה הם הולכים... וריבון העולם שומע צעקתי ואומר: מנעי קולך מבכי... נעור יעקב והנה חלום.

בעיבוד זה באה לידי ביטוי אהבת יעקב לרחל, אך גם אהבת רחל לבני עמה, על פי המסופר בירמיהו. החלום ממחיש לילדים את יכולת הראייה העל-חושית של יעקב אבינו. תוספת של רגשות צער על המוות באה גם כסיפורי מותם של אהרן ומשה; כמות אהרן מובעת גם האהבה שבין שני האחים. וכך אנו קוראים ב"בשורה רעה" (ב, 34):

כשהגיע זמנו של אהרן למות, אמר הקדוש ברוך הוא למשה: לך והודע את אהרן אחיך. היה משה מצטער צער גדול. אמר בליבו: איך אני הולך ומודיע את אחי בשורה זו??!

ובהמשך: "זלגו עיני משה דמעה... חיבק משה את אהרן אחיו ובכה". הוא הדין במות משה. באגדה "תפילתו של משה בוקעת שערי רקיע" (ב, 43) מסופר כך:

כשאמר הקדוש ברוך הוא אל משה: "הן קרבו ימך למות", נבהל ליבו של משה והיה מפרפר בקרבו והיו עיניו זולגות דמעות.

אגדות אלה מפרטות וממחישות את רגשות הגיבורים יותר מאשר המדרשים, ומציגות את הדמויות שבתורה כבני אדם סובלים ומצטערים, ולילד משתמע מכאן שיש לגיטימציה לצער ולבכי.

הסבר פתגם

פעמים מרחיבה רבקה אליצור את אגדת חז"ל כדי לפרש לילדים ולהסביר מושג כלשהו, הרחבת רקע או משל. נביא לדוגמה הסבר של פתגם. בכמדבר רבה כ ט, נאמר כך:

"ויאמר אלוהים אל בלעם לא תלך עִמָּהֶם" (במדבר כב יב). אמר לו אם כן אקלם ממקומי, אמר לו: "לא תֵאָר את העם" (שם). אמר לו אם כן אברכם, אמר לו אין צריכין לברכתך, "כי ברוך הוא" (שם). אומרים לה לצרעה: לא מן דובשך ולא מן עוקצך.

המעבדת מרחיבה את כל הפתיחה (ב, 38), ופותחת כהרגלה לא בפסוק אלא בסיפור עצמו: "כשבאו שליחי מלך מואב אל בלעם ובקשו ממנו שיקלל את ישראל" וכו'. את המשפט האחרון שבמקור היא מרחיבה, ומפרשת לילדים את הפתגם:

אני הוא שכרכתני אותם, אין הם צריכים לברכתך. משל למה הדבר דומה? לדבורה שהייתה מזוממת סמוך לאוזנו של אדם. פחד האיש מעקיצתה והניף ידו עליה לגרשה. אמרה הדבורה: אותי אתה מגרש, והרי רכש מתוק אני נותנת לבני אדם! אמר לה אותו אדם: אין אני רוצה לא בדקירה של עוקצך ולא בדבש שבפיך. לא מעוקצך ולא מדובשך. כך אמר הקדוש ברוך הוא לבלעם: אין אני נותן לך רשות לקלל את בני ואין הם צריכים לברכות שבפיך.

כפירוש זה יש המחשה של סיטואציה וביטוי לרגשות פחד מהדבורה – רבקה אליצור החליפה את הצרעה שבמדרש בדבורה, המוכרת יותר לילד הקטן ונותנת דבש. קיימת כאן האנשה של הדבורה המדברת בדרשיה דרמטי עם "אותו אדם". רבקה אליצור משלבת את הפתגם בתוך השיחה לאחר שהסבירה אותו, "לא בדקירה של עוקצך ולא בדבש שבפיך", וכך היא מקנה אותו לילד. היא מסיימת כנמשל, אחר שפתחה כלשון חז"ל – "משל למה הדבר דומה" – והקורא יבין שהעוקץ הן הקללות והדבש הן הברכות. הרחבות אלה וכיוצא בהן באות לסבר את אוזנם של הנמענים הצעירים, להזכיר להם את הקשר העלילתי על פי הכתוב בתורה, ולפרש את הרעיון המרכזי שבאגדה שנוסח על ידי חז"ל בתמציתיות וברמיזה.

סיכום

יצירותיה של רבקה אליצור, שנכתבו לילדים ברוח ישראל סבא, מצביעות על זיקה הדוקה לאגדות חז"ל. עוד לפני שהחלה רבקה לעבד את אגדות חז"ל באופן שיטתי לילדים, היא שילבה כמה מהן ביצירותיה כבסיס שעליו בנתה את היצירה לפי מיטב דמיונה היוצר. כך, כפי שהראינו, בסיפור "אוריית ומלאכי השבת", וכך במחזות לילדים "התורה וההרים", "ומוסיפים להם מועד" ו"כלילה ההוא". היסוד הדרמטי מצוי גם בהרבה אגדות שעיכרה לילדים, ומאפשר למורות ולגננות להמחזי אותן עם הילדים.

לעיבוד אגדות חז"ל על פי התורה הקדישה רבקה, כאמור, שני ספרים: "על אבות לילדים" ו"ענן במדבר". אגדות אלה מרחיבות את המסופר בתורה, ועיבודן לילדים פותח לפנייהם היבטים נוספים על אבות האומה והאירועים המרכזיים שעברו על בני ישראל במצרים ובמדבר. מטרה זו השיגה רבקה אליצור בהביאה את האגדות כלשון קלה (כלשונו: "אגדות חז"ל בלבוש קל") המובנת לילד, אולם מתובלת בניבים מלשון חז"ל, כגון "וכי ידיו של משה ערשות מלחמה, וכי ידיו של משה שוברות מלחמה" (ב, 10; על

פי מסכת ראש השנה פ"ג מ"ח), "אלא בזמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה ונושאים את ליבם לאביהם שבשמים", והיא מסיימת כלשון קלה: "הוא נותן בנו רוח עז ואנו גוברים על אויבינו" – כהסבר לביטוי "היו מתגברים".

בעיבוד האגדות שמה רבקה אליצור דגש על הצד הספרותי. כדי להדגיש את הסיפור שבאגדה, שהוא הגרעין המעניין את הילד הקטן, השמיטה את הפוסקים העומדים בראש האגדה ונדרשים על ידי חז"ל, ופתחה בסיפור המעשה עצמו. כן הרחיבה את המסופר בתוספת תיאורי טבע שמן העניין, ובצירוף רגשות ותחושות ההופכים את הגיבורים לאנושיים וקרובים לקוראים. רבקה אליצור לא הרחיבה בתכנים, לא שינתה את העלילה ולא הוסיפה רקע היסטורי הרחוק מתפיסת הילד הקטן; תוכן העלילה נשאר צמוד למקורות חז"ל.

הערכים שבאגדות חז"ל, כאמור לעיל, אינם מקובצים בספרי רבקה אליצור לפי נושאים. הם מפוזרים באגדות השונות שבחרה לעבוד, ועצם הבאתן לילדים מחנכת בלי להטיף מוסר במפורש. כך ילמדו הקוראים על אמונה בה' ובעזרתו מן האגדה על ידיו של משה ומן האגדה על אברהם אבינו בכבשן האש (א, 4). על מצוות ישוב ארץ ישראל ומצוות כיבוד אב ואם ילמדו הילדים מדברי יעקב אל עשו, שישב בארץ הקודש וקיים מצוות כיבוד אב ואם (א, 36) – אגדה זו, המלמדת זכות על עשו מציגה אותו כאור חיובי, והילדים ילמדו שאין רק לקטרג עליו. על דמותו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, מרחיבה רבקה אליצור את הדיבור ומביאה מעשים רבים שעשה אהרן על מנת לפייס את הבריות (ב, 34). בחירה באגדות אלה והדגשת הערכים המוסריים שבהן מקנה לספריה של רבקה אליצור ערך חינוכי מיוחד, הבולט בנאמנות שבעיבודה לרוח חז"ל ולמסר המרכזי שבאגדות.

קירוב האגדות לילדים הצעירים נעשה הן בסגנון ההולם אותם, כגון חזרות מרובות, הן בהמחשות של עניינים מופשטים, והן בראיית הדברים כפי שהילד רואה, האנשה, אנימיזם ואגוצנטריות, ההולמים את נפש הילד. הסבר ביטויים קשים והשמטת עניינים הקשים להבנת הילדים, מקילים על הקוראים את הבנת אגדות חז"ל והזדהותם עם המסופר בהן, ועם דמויות אבות האומה שבמרכזן.

ספריה של רבקה אליצור הם חלק מנכסי צאן ברזל של הספרות העברית לילדים, ועיבוד האגדות לילדים ראוי שיוקרא בגן ובבית על ידי גננות והורים, ויקרא בידי הילדים עצמם בכיתות היסוד של בית הספר.